

PROCESAI LIETUVOS KAIMO SOCIALINIAME GYVENIME 1861—1914 metais

J. TAMOŠIUNAS

Dvarininkiškas baudžiovos panaikinimo pobūdis, kieminis skirtinės žemės valdymas, taip pat prieštaringos gamybinių jėgų vystymosi sąlygos tiek dėl gausių feodalizmo liekanų bei menko pramonės ir miestų išsivystymo, tiek dėl pasaulinės kapitalistinės ūkio sistemos neigiamo poveikio sukėlė savotiškus Lietuvai bei kitoms Rusijos Vakarų krašto gubernijoms būdingus pasikeitimus kaimo socialinėje struktūroje bei prieštaravimus visame socialiniame gyvenime.

Norint išsiaiškinti šių reiškinių ypatumus, pirmiausia reikia išnagrinėti valstietijos diferenciacijos tempus bei pobūdį. Šie klausimai ne tik papildys vaizdą, kaip įsitvirtino bei vystėsi kapitalistiniai gamybiniai santykiai Lietuvos žemės ūkyje, kokie šių procesų ypatumai, bet ir padės giliau suprasti bei išsiaiškinti kai kuriuos reiškinius, vykusius Lietuvos ekonominiame bei socialiniame gyvenime tiek iki pirmojo pasaulinio karo, tiek ir 1918—1919 metų Tarybų valdžios metais, ir net kai kuriuos klausimus buržuazijos valdymo metais.

* * *

Apie valstietijos diferenciaciją, esant žemam žemės ūkio intensyvumui, gana tiksliai galima spręsti iš valstietijos pasiskirstymo pagal turimos žemės kiekį.

Rusijoje, tame tarpe ir Lietuvoje, platesnė bei išsamesnė žemėvaldos statistika buvo sudaryta 1905 metais. Tiesa, dėl valstiečių skirtinės žemės kieminės žemėvaldos sąlygomis gubernijų einamoji statistinė apskaita patiekia iš esmės skirtingą vaizdą, negu minėtoji 1905 metų žemėvaldos statistika¹. Kai dėl bendro skirtinės žemės ploto, tai tiek vienu, tiek antrų

¹ Tarybinėje literatūroje dėl skirtingų statistinių duomenų kaimo socialinės struktūros, ypač valstietijos diferenciacijos laipsnio 1861—1914 metų laikotarpiu, klausimu daromos skirtingos išvados. Vieni autoriai kaip būdingą Lietuvos kaimo socialinį bruožą laiko tai, kad gausu buvo smulkių parcelinių ūkių bei bežemių valstiečių (žr. *Э. В. Гришук-найте*, Классовая борьба в литовской деревне в 1912—1914 гг. LTSR MA darbai, A 1(2), 1957, p. 21; *A. Jefremenko*, Lietuvos valstiečių skaidymasis po reformos. Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje, Vilnius, 1958 (veikalas toliau trumpinamas taip — LV XIX), p. 228). Kiti autoriai tiesiogiai ar netiesiogiai akcentuoja, kad vyravo vidutinieji valstiečiai, palyginus su kitomis valstietijos socialinėmis grupėmis ir net su kitomis carinės Rusijos gubernijomis (žr. *A. Vengrys*, Agrariniai klausimai Lietuvos marksistų raštuose 1920—1930 m.m. LTSR MA darbai, A. 2(5), 1958, p. 4; *J. Maiminas*, Apie kapitalizmo vystymosi Lietuvos žemės ūkyje kelius. Ekonomika, I, 1960, p. 104).

šaltinių duomenys apytikriai sutampa. Pavyzdžiui, Kauno gubernijoje pagal 1905 metų žemėvaldos statistiką valstietijai priklausė 1610,4 tūkst. dešimtinių skirtinės žemės, o Kauno gubernijos „Atmintinės knygelės“ duomenimis — 1681,5 tūkst. dešimtinių. Vadinasi, išskirtos žemės ploto požiūriu ir vieni ir kiti šaltiniai patiekia beveik tokius pat duomenis. Tuo tarpu šios žemės pasiskirstymas atskiromis valstiečių grupėmis pagal vienus šaltinius iš esmės skiriasi nuo šio pasiskirstymo pagal kitus šaltinius. Jei pagal žemėvaldos statistiką 1905 metais mažžemiai valstiečiai Kauno gubernijoje sudarė tik 19,7% visų valstiečių, turinčių skirtinės žemės, tai gubernijos duomenimis tokie valstiečiai sudarė net 51,7%; vidutiniųjų valstiečių lyginamasis svoris pagal žemėvaldos statistiką, priešingai, buvo labai didelis, jis sudarė net 63,3% tokių valstiečių, o pagal gubernijos duomenis — tik 23,8% (žr. 1 lentelę).

1 lentelė

Kauno gubernijos valstiečių ūkių pasiskirstymas pagal turimos skirtinės žemės plotą, palyginus 1905 metų žemės valdymo statistinius duomenis su gubernijos einamosios statistikos duomenimis

Valstiečių kiemų grupės pagal skirtinės žemės plotą (dešimtinėmis)	1905 metų žemės valdymo statistikos duomenys*		Gubernijos einamosios statistikos duomenys	
	kiemų skaičius	%	kiemų skaičius	%
Iki 10	21 810	19,7	67 407	51,7
Nuo 10 iki 20	69 682	63,3	31 054	23,8
Daugiau kaip 20	18 908	17,0	31 936	24,5
	110 400	100,0	130 397	100,0

* Статистика землевладения 1905 г. Свод данных, стр. 88—89.

** Памятная книжка Ковенской губернии за 1908 г., ведомость № 8.

Taigi žemėvaldos statistika rodo nedidelį valstietijos susiskaidymą, pagal ją išeina, kad vyravo vidutinieji valstiečiai, tuo tarpu gubernijos duomenys, priešingai, rodo didelį valstietijos susiskaidymą. Pagal šiuos duomenis vyrauja smulkieji, nuskurdę valstiečiai, o vidutiniųjų valstiečių lyginamasis svoris yra nedidelis.

Todėl kyla klausimas, kurie šių statistinių duomenų tiksliau atspindi faktišką valstietijos susiskaidymo laipsnį.

V. Leninas, analizuodamas valstietijos susiskaidymą Rusijoje, yra nurodęs, kad „tikrasis valstietijos žemės naudojimas diena iš dienos vis mažiau ir mažiau atitinka oficialią, valdinę, skirtinę valstietijos žemėvaldą“².

Kadangi didžiojoje Rusijos valstybės dalyje vyravo bendruomeninė skirtinės žemės žemėvalda, o Lietuvoje — kieminė, tai nėra abejonių, kad Lietuvoje oficialioji statistika dar daugiau neatitiko tikrosios padėties. 1905 metų žemėvaldos statistika, kaip nurodo jos sudarinėtojai, duomenis apie žemę ėmė ne iš gyvenimo, o iš apmokestinimo dokumentų, „... kas turėjo tarnauti šių duomenų tikrumo garantija“³. Tačiau, turint galvoje, kad 1861 metų reformos įstatymas draudė valstiečiams dalyti skirtines žemes tol, kol jos nebuvo galutinai išpirktos, kieminės skirtinės žemėvaldos sąlygomis mokesčių mokėtojai galėjo žymiai skirtis nuo faktiškų žemės naudotojų⁴. Dėl šio draudimo apmokestinimo dokumentuose galėjo neatsi-

² V. I. Leninas, Raštai, t. 15, p. 88.

³ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России (toliau — СЗСД), С-Петербург, 1907, стр. 2.

⁴ Išpirkimo nuostatų 167 straipsnyje buvo sakoma: „Iki išperkamosios paskolos padingimo atskirų valstiečių įgyti sklypai negali būti susmulkinti, pereinant jiems pagal palikimą, juos parduodant arba kuriuo nors kitu būdu“. ПСЗ, 1861, т. I, стр. 200.

spindėti faktiškai pakitimai, įvykę gyvenime⁵. Iš to galima padaryti išvadą, kad tiksliau atspindėjo faktinę padėtį gubernijų einamoji statistika. Pavyzdžiui, kad Kauno gubernijos einamosios statistikos duomenys tikriau atspindėjo naudojamą žemę ir kad jie daugiau tinka išvadoms apie valstietijos diferenciaciją, galima spręsti ir iš statistinių duomenų apie valstietijos pasiskirstymą pagal turimų arklų skaičių (žr. 2 lentelę).

2 lentelė

Valstietijos diferenciacijos dinamika
pagal turimų arklų skaičių Kauno gubernijoje 1900–1906 metais*

Valstiečių ūkių grupės	1900 m.		1906 m.	
	valstiečių ūkių		valstiečių ūkių	
	skaičius	%	skaičius	%
Be arklų	26 758	20,8	41 216	32,8
Su 1 arkliais	42 464	32,9	38 248	30,3
Su 2 arkliais	24 846	19,4	23 638	19,0
Su 3 arkliais	16 121	12,5	11 652	9,2
Su 4 ir daugiau	18 390	14,4	10 945	8,7
Iš viso	128 579	100,0	125 709	100,0

* Sudaryta iš duomenų: Военно-конская перепись 1899—1901 гг. Статистика Российской империи, IV, СПб, 1902; Военно-конская перепись 1906 г., СПб, 1908.

Iš arklų surašymo statistikos matome, kad nuskurdusių bei vidutinių valstiečių lyginamasis svoris maždaug atitinka lyginamajam svoriui, gautam iš gubernijos atmintinės knygelės duomenų apie skirtinės žemės pasiskirstymą. Pavyzdžiui, gubernijos duomenimis smulkūs valstiečiai, turintieji iki 10 dešimtinių žemės, sudarė 51,7% visų skirtinę žemę turėjusių valstiečių. Arklų surašymo duomenimis valstiečiai, turėjusieji vieną arklį arba visai neturėję arklų, 1900 metais Kauno gubernijoje sudarė 53,7%. Apytikriai vienodos išvados yra gaunamos ir dėl vidutiniųjų valstiečių skaičiaus. Ir vieni ir antri šaltiniai rodo, kad vidutiniųjų valstiečių lyginamasis svoris tesiekė tik apie 20% visų valstiečių. Todėl negalima sutikti su tais autoriais, kurie 1905 metų žemėvaldos statistikos duomenis laiko tikslesniais už gubernijų einamosios statistikos duomenis⁶.

Kartu tiek gubernijų einamosios statistikos duomenys, tiek arklų surašymo statistikos duomenys rodo, kad šis valstietijos diferenciacijos procesas Lietuvoje poreforminiu laikotarpiu vyko labai sparčiai. Antai Kauno gubernijos einamosios statistinės apskaitos duomenimis 1897 m. sausio 1 d. smulkieji valstiečiai, turėjusieji iki 10 dešimtinių žemės, sudarė 54,8 tūkst. ūkių⁷, o 1905 metais — 67,4 tūkst. ūkių. Arklų surašymo statistikos duomenimis 1900 metais valstiečiai, turėjusieji vieną arklį arba visai neturėję arklų, sudarė 53,7% visų valstiečių, o po 6 metų jų lyginamasis svoris

⁵ Tačiau vargu ar galima tikėti, kad 1905 metų žemėvaldos statistika atspindi valstietijos diferenciacijos būklę, susidariusią po 1861 metų reformos įgyvendinimo (žr. A. Selvanas, Kapitalizmo vystymasis Lietuvos žemės ūkyje (XIX a. pabaiga—XX a. pradžia), „Liaudies ūkis“, 1961, Nr. 8, p. 248). Pagal 1861 metų reformą žemę valstiečiai įgijo ne asmeninėn nuosavybėn, o kiemo nuosavybėn (plačiau žr. J. Jurgutis, Valstiečių kiemas. Skirtinės žemės nuosavybės teisė Lietuvoje, Kaunas, 1939). Tuo tarpu kiemas, išsivystęs iš feodalizmo epochoje buvusios tarnybos, dažnai susidėdavo iš keletos valstiečių šeimų.

⁶ Žr. A. Zilėnas, Lietuvos valstietijos diferenciacija ir klasinis jos apmokestinimo pobūdis XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje. Ekonomika, II, Vilnius, 1962, p. 128.

⁷ Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 год, (toliau — ПККГ), Ковна, 1897, отд. II, стр. 66.

padidėjo iki 63,1%. Jei 1900 metais valstiečiai, visai neturėję arklių, sudarė 20,8% visų valstiečių, tai 1906 metais — 32,8%.

Tai, kad valstiečių skaidymasis Lietuvoje vyko labai sparčiai, galima spręsti ir iš statistinių duomenų, liečiančių Užnemunę (žr. 3 lentelę). Šie duomenys yra truputį pilnesni. Pavyzdžiui, 1904 metų žemėvaldos statistika tiksliau atspindėjo faktinį valstietijos susiskaidymą Užnemunėje, nes Suvalkų gubernijoje, kaip ir visoje Lenkijos karalystėje, valstiečiai žemę gavo ne kiemo nuosavybėn, o asmeninę nuosavybėn, be to, žemės dalybos, pirkimai-pardavimai įstatymu nebuvo suvaržyti⁸.

3 lentelė

Skirtinės žemės pasiskirstymas Suvalkų gubernijoje 1877 ir 1904 metais (dešimtinėmis)*

Ūkių grupės dešimtinėmis	1877 metai				1904 metai			
	ūkių		žemės		ūkių		žemės	
	skaičius	%	tūkst. dešim-tinių**	%	skaičius	%	tūkst. dešim-tinių	%
Iki 10	24 233	45,2	119,1	19,2	39 268	66,2	165,8	28,4
10—20	22 184	41,4	312,3	50,5	12 893	21,7	198,2	34,0
daugiau kaip 20 ...	7 174	13,4	187,4	30,3	7 190	12,1	219,9	37,6
Iš viso:	53 591	100,0	618,8	100,0	59 351	100,0	583,9	100,0

* Apskaičiuota iš duomenų: Статистический временник Российской империи, серия III, выпуск 14, СПб, 1886, стр. 210—211; Труды Варшавского статистического комитета для десяти губерний Царства Польского, выпуск XXI, Варшава, 1905, стр. 58—59.

** 1877 metų duomenys pagal ūkių grupes statistikoje pateikti margais. Lentelėje du margai prilyginti vienai dešimtinei. Bendras žemės plotas dešimtinėmis statistiniuose šaltiniuose nurodytas 634,2 tūkst.

Kaip matyti iš 3 lentelės, 1877—1904 metų laikotarpiu, tai yra per 27 metus Suvalkų gubernijoje vidutiniųjų valstiečių lyginamasis svoris žymiai sumažėjo (nuo 41,4% iki 21,7%) ir, priešingai, smulkiųjų valstiečių lyginamasis svoris padidėjo (nuo 45,2% iki 66,2%). Kai dėl stambiųjų žemių ūkių, turinčių daugiau kaip 20 dešimtinių žemės, tai nors jų lyginamasis svoris ir sumažėjo, bet jų žinioje esantis žemės kiekis padidėjo. Žinoma, Suvalkų gubernijoje valstiečių diferenciacija pagal turimos žemės kiekį galėjo vykti sparčiau kaip Kauno gubernijoje, nes nebuvo minėtų žemės pardavimo suvaržymų, bet šios diferenciacijos tempai apytikriai yra būdingi ir kitoms Lietuvos teritorijos dalims. Daugiau čia skyrėsi formos, o ne tempai.

Priejus išvados, kad valstiečių diferenciacija Lietuvoje vyko sparčiais tempais ir buvo pasiekusi gilų laipsnį, tenka išsiaiškinti šios diferenciacijos pobūdį, susipažinti su jos formomis, nes tai turėjo nemažos reikšmės klasinių prieštaravimų raidai.

Būdingas valstietijos diferenciacijos bruožas Lietuvoje, ypač Kauno ir Vilniaus gubernijose, buvo tas, kad iki pat pirmojo pasaulinio karo ji nebuvo įgavusi kapitalizmo sąlygomis paplitusio tiesioginio smulkiųjų gamintojų ekspropriavimo formų.

Tiesa, vystantis kapitalistiniams gamybiniams santykiams žemės ūkyje, sustiprėjo valstietijos ekonominė bei socialinė diferenciacija tiesioginio žemės persiskirstymo bei koncentracijos formomis. Tokio pobūdžio valstietijos diferenciaciją rodo duomenys apie valstiečių atliktus žemės pirkimus. Pavieniai valstiečiai po 1861 metų reformos iš karto išpirko skirtinę

⁸ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности, кн. XVI, СПб, 1903, Ковенская губерния (toliau — ТМККГ), стр. 76.

žemę, atsipalaiduodami nuo tolesnės išperkamųjų mokesčių naštos. Pavyzdžiui, jau 1863 m. sausio 1 d. keletyje Kauno gubernijos dvarų 18 valstiečių kiemų buvo išpirkę apie 615 dešimtinių žemės, už kurią buvo sumokėję 28 065 rublius, tai yra vidutiniškai po 48,7 rb už dešimtinę, be išperkamosios paskolos⁹. Vienam valstiečio kiemui vidutiniškai teko daugiau kaip po 34 dešimtinės žemės.

Nors valstietijai, kaip buvusiam pajungtam luomui, žemės pirkimo teisės buvo suvaržytos net po baudžios panaikinimo, bet pavieniai valstiečiai sugebėdavo apeiti tuos suvaržymus ir įsigydavo didelius žemės plotus. Pavyzdžiui, 1875 metais valstietis Ročinskas nupirko Raseinių apskrityje iš varžytynių net ištisą dvarą, beveik 900 dešimtinių¹⁰. Buvo nemaža atvejų, kai valstiečiai nupirkdavo po 100 ir daugiau dešimtinių žemės sklypus¹¹. Tokie žemių pirkimai tęsėsi per visą poreforminį laikotarpį iki pat pirmojo pasaulinio karo. Apie tokius pirkimus buvo rašoma įvairiuose gubernijų šaltiniuose. Antai 1902 metų Kauno gubernijos „Apžvalgoje“ buvo rašoma: „Pasiturinčiųjų valstiečių tarpe tebesitęsiasis siekimas įsigyti žemės, ją perkant. Ataskaitiniais metais vyresniojo notaro duomenimis valstiečiai įsigijo pagal pirkimo sutartis 183 sklypus žemės 3840 dešimtinių 913 sieksnių ploto“¹². Vadinasi, vienas valstiečių pirktas sklypas vidutiniškai sudarė daugiau kaip 20 dešimtinių žemės.

Tai, kad žemę pirkdavo pasiturintieji valstiečiai, kad jie pirkdavo didelius žemės plotus, rodo ir statistiniai duomenys, apie žemę, buvusią privačioje valstiečių nuosavybėje 1905 metais (žr. 4 lentelę).

4 lentelė

Valstiečiams priklausančios privačios žemės paskirstymas pagal nuosavybės dydį 1905 metais Vilniaus ir Kauno gubernijose*

Valstiečių grupės pagal privačioje nuosavybėje turimos žemės kiekį (dešimtinėmis)	Vilniaus gubernija				Kauno gubernija			
	sklypų		žemės		sklypų		žemės	
	skaičius	%	tūkst. deš.	%	skaičius	%	tūkst. deš.	%
Iki 10	1580	32,7	8,2	4,8	1657	29,5	10,8	5,8
Nuo 10 iki 20	1160	23,9	19,0	11,1	1223	21,8	20,1	10,8
Nuo 20 iki 30	635	13,1	16,2	9,5	966	17,2	24,5	13,1
Nuo 30 iki 40	414	8,6	15,0	8,8	566	9,9	20,1	10,8
Nuo 40 iki 50	262	5,4	11,9	6,9	363	6,4	16,3	8,7
Nuo 50 iki 100	500	10,3	35,2	20,6	577	10,3	39,8	21,3
Daugiau kaip 100	291	6,0	65,4	38,3	275	4,9	55,0	29,5
Iš viso:	4835	100,0	170,9	100,0	5617	100,0	168,6	100,0

* Статистика землевладения 1905 г. Свод данных, стр. 30.

Kaip matyti iš 4 lentelės duomenų, Vilniaus gubernijos valstiečių privačioje nuosavybėje didesni kaip 20 dešimtinių sklypai sudarė daugiau kaip 43%, o Kauno gubernijos — beveik pusę visų sklypų¹³. Nekyla abejonių, kad daugelis valstiečių, turėjusių privačios žemės, turėjo ją greta skirtinės žemės.

⁹ Ковенская губерния за время 1843—1893, Ковна, 1893, стр. 63.

¹⁰ LTSR Valstybinis Archyvas, 378 fondas, 121 apyrašas, 675 saugojimo vienetas.

¹¹ Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje, Vilnius, 1958 (toliau — LV XIX), p. 224.

¹² Обзор Ковенской губернии за 1902 год, стр. 27.

¹³ Šie duomenys ne visai tiksliai vaizduoja padėtį. Statistikoje grupuotė patiekia ma tik asmeninei privačiai nuosavybei, greta kurios privačioje nuosavybėje turėjo žemės įvairios valstiečių bendrovės ir draugijos. Tokių žemių 1905 m. Kauno gubernijoje buvo 1,8 tūkst. deš., Vilniaus — 12,9 tūkst. dešimtinių.

Tačiau apskritai valstiečių atliekamo žemių pirkimo procesas vyko lėtai. 1877 metais valstiečių privačioje nuosavybėje buvusi žemė Vilniaus gubernijoje sudarė tik 3% visų jų žinioje buvusių žemių, o 1905 metais — 12%. Kauno gubernijoje — atitinkamai 3,6% ir daugiau kaip 10%. Tuo tarpu palyginus valstiečių privačias žemes su visu žemės ūkyje naudotos žemės plotu, jų lyginamasis svoris buvo visai nežymus. Be to, reikia pažymėti, kad žemės koncentracija stambiosios valstietijos rankose, vieniems valstiečiams perkant žemes iš kitų, buvo visai nežymi¹⁴. Žemę valstiečiai daugiausia pirkdavo ne iš nusigyvenusių valstiečių, bet iš dvarininkų. Pavyzdžiui, XIX a. pabaigoje valstietijai teko beveik 70% visos dvarininkų parduodamos žemės Vilniaus gubernijoje ir daugiau kaip 86% — Kauno gubernijoje¹⁵. Be to, žymi dalis valstiečių pirtų dvarų žemių pateko į valstietijos rankas, ne gaivališkai veikiant ekonominiams dėsniams, bet dėka carinės vyriausybės vykdytos kolonizatorinės politikos. 1864 m. kovo 5 d. ir 1864 m. liepos 23 d. buvo paskelbti nuostatai, numatę lengvatų pirkti žemes Vakarų krašte ne lenkų kilmės asmenims, ypač proteguojant rusų kilmės asmenis¹⁶.

Tai rodo, kad net dalis valstiečių atliekamų žemių pirkimų turėjo nekapitalistinį pobūdį. Taigi valstietijos kapitalistinės diferenciacijos procesas, perkant dvarų žemes, faktiškai vyko dar lėčiau, negu rodo jų pirkimo duomenys. Be to, jau nekalbant apie valstiečių atliekamus žemės pirkimus, pirtosios žemės, kaip privačios žemės, statistikoje buvo parodomos atskirai. Tuo tarpu sparčiai vyko bei toli buvo pažengusi valstietijos diferenciacija pagal skirtinės žemės nuosavybę, kuri sudarė didžiąją valstietijos žinioje buvusios žemės dalį.

Kyla klausimas, kokiomis formomis vyko skirtinės žemės pasiskirstymo pasikeitimai, kurie daugiausia išreiškė procesus, vykusius valstietijos viduje.

Pasirodo, daugiausia paplitusi valstietijos diferenciacijos forma buvo skirtinės žemės dalybos tarp atskirų šeimos narių. Tiesa, kaip minėta, skirtinės žemės dalybos juridškai buvo ribojamos¹⁷. Tačiau, nežiūrint šių ribojimų, skirtinės žemės dalybos vyko nuolatos, apeinant juos. Valstiečių ūkiai nuolatos smulkėjo, žymi dalis valstiečių nusigyveno, sunyko kaip savarankiški gamintojai. 1903 metais Vilniaus žemės ūkio draugijos tarybos pranešime buvo sakoma: „Nuo valstiečių apdalijimo žeme laiko praėjo jau beveik 40 metų. Vidutinis valstiečio kiemo sklypas, sudaręs savo laiku sąlygas reikiamai apsirūpinti vienai šeimai, dabar turi pramaitinti keletą tokių šeimų. Nenutrūkstanti dalyba sukuria visai nenormalų smulkų žemės ūkio vienetą, kurio negalima reikiama aprūpinti ir kuris nepagamina reikiamą kiekį duonos, kad pramaitintų valstiečio šeimą. Nors įstatymas valstiečio sklypo dalybą ir apriboja, bet jei ne de jure, tai de facto dalyba tebesitęsia, ir valstiečių ūkio smulkėjimas tęsiasi nesulaikomai“¹⁸.

Pamažu neišdalintos vidutiniųjų bei smulkiųjų valstiečių skirtinės žemės darėsi vis retesniu reiškiniu. Mirus šeimos galvai — tėvui, sūnūs, nors jie iki to laiko ir būtų gyvenę toje pačioje šeimoje, dalydavosi žemes. Neišdalinta žemė paprastai išlikdavo tol, kol suaugę šeimos nariai nepa-

¹⁴ Zr. duomenis, paskelbtus A. Jefremenko straipsnyje „Valstiečių skaidymasis po reformos“. LV XIX, p. 231—232. Tiesa, išvadas iš šių duomenų minėto straipsnio autorius daro priešingas.

¹⁵ Lietuvos TSR istorija, Vilnius, 1958, p. 182.

¹⁶ Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в западных губерниях, Киев, 1885, стр. 1—15, 76—85.

¹⁷ Šie apribojimai buvo nuimti po 1905 metų revoliucijos, kai skirtinė žemė buvo paskelbta privačia asmenine valstiečio nuosavybe bei panaikinti išperkamieji mokesčiai. Zr. ПСЗ, 3-е собр., с. XXVI, от 1, № 28528, 3, 1, т. XXX, от 1, № 33745, 47.

¹⁸ Доклад Совета Виленского общества сельского хозяйства, Вильна, 1903, стр. 45.

reikalaudavo jiems priklausančios dalies. Į nepadalintą skirtinę žemę buvo žiūrima kaip į neišdalintą palikimą. Todėl skirtinės žemės dalijimas pasidarė taisyklė, o ne išimtis¹⁹.

Gyvenime būdavo surandama daug aplinkinių kelių žemės dalybos draudimams apeiti. Būdavo praktikuojamos įvairios sutartys dėl bendro valdymo ir bendro naudojimo, kuriose būdavo nurodoma, kurią žemės dalį kas naudoja. Tokios sutartys būdavo sudaromos tiek oficialios — notarinės, tiek ir naminės bei patvirtintos valsčiuje. Kartais skirtinės žemės pardavimas arba dalybos būdavo maskuojamos fiktyvinėmis nuomos sutartimis²⁰. Vadinasi, nors juridškai tokie žemės sklypai ir nebūdavo laikomi suskaldytais, bet faktiškai jie būdavo suskaldyti.

Tokios valstiečių ekonominės diferenciacijos formos, kaip žemės dalyba, Lietuvoje buvo paplitusios ir feodalizmo epochoje. Valstietijos susiskaidymas žymiu mastu jau buvo paveldėtas iš feodalizmo ir toliau tęsėsi savo senomis formomis. Dėl žymios valstietijos ekonominės diferenciacijos feodalizmo epochoje, įgyvendinant 1861 metų reformą, žemė valstiečių tarpe iš karto buvo paskirstyta labai netolygiai. Apie tai iš dalies galima spręsti iš skirtinės žemės ploto, tekusio vienam reviziniam valstiečiui, įgyvendinus minėtą reformą (žr. 5 lentelę).

5 lentelė

Revizinių valstiečių-vyrų pasiskirstymas pagal tenkantį žemės plotą vienam reviziniui valstiečiui 1877—1878 metais (%)*

Valstiečių grupės pagal tenkantį žemės plotą (dešimtinės)	Kauno gubernija		Vilniaus gubernija	
	privačiuose dvaruose	valstybiniuose dvaruose	privačiuose dvaruose	valstybiniuose dvaruose
Iki 3	24,1	4,5	15,6	4,4
Nuo 3 iki 6	62,0	45,6	81,0	62,2
Nuo 6 iki 10	13,0	47,3	3,4	28,7
Daugiau kaip 10	0,9	2,4	—	4,7
Iš viso:	100,0	100,0	100,0	100,0

* Sudaryta iš duomenų: Статистический временник Российской империи, серия III, вып. 10, СПб, 1886, стр. 106—107, 122—123.

Tuo tarpu gyventojų skaičius kaime didėjo. 1858—1878 metų laikotarpiu privačiuose dvaruose gavusių žemės valstiečių-vyrų skaičius Vilniaus gubernijoje padidėjo 35,6%, Kauno gubernijoje — 24,7%²¹; gavusių žemę valstybiniuose dvaruose — atitinkamai 37,5% ir 22,8%²².

Kadangi skirtinė žemė Kauno ir Vilniaus gubernijose buvo laikoma kiemo, o ne asmenine valstiečio nuosavybe, augantis gyventojų skaičius neišvengiamai sukėlė šios žemės dalybas.

Tačiau ar galima iš to daryti išvadą, kad visos šios diferenciacijos esmė taip pat buvo feodalinė, neveikiama kapitalistinių gamybinių santykių? Žinoma, neigti feodalinį gamybinių santykių liekanų vaidmenį šiam procesui būtų neteisinga. Apie jų vaidmenį kalba ne vien šio skaidymosi formos. Jau nekalbant apie skirtinės žemės pusiau feodalinės įsigijimo sąlygas, didelės reikšmės valstietijos diferenciacijai turėjo tokios feodaliz-

¹⁹ V. Jurgutis, Valstiečių kiemas. Skirtinės žemės nuosavybės teisė Lietuvoje, Kaunas, 1939, p. 112.

²⁰ S. Vansevičius, Lietuvos valstiečių teisinė padėtis po 1861 metų reformos įvykdymo, LV XIX, p. 224.

²¹ Статистический временник Российской империи (toliau — СВПУ), серия 3, вып. 10, СПб, 1886, стр. III.

²² Ten pat, p. 127.

mo liekanos, kaip stambios dvarininkiškos žemėvaldos išlikimas. Pavyzdžiui, iki pat pirmojo pasaulinio karo dvarininkija (bajorija) sugebėjo išlaikyti beveik pusę visos žemės ūkyje naudojamos žemės (žr. 6 lentelę).

6 lentelė

**Žemės pasiskirstymas tarp pagrindinių jos naudotojų grupių
Vilniaus bei Kauno gubernijose 1877 ir 1905 metais***

Žemės naudotojų grupės	Vilniaus gubernija				Kauno gubernija			
	1877 m.		1905 m.		1877 m.		1905 m.	
	tūkst. deš.	%	tūkst. deš.	%	tūkst. deš.	%	tūkst. deš.	%
Dvarininkai	1440,9	44,2	1244,5	39,2	1490,0	45,4	1451,1	40,5
Valstiečiai	1398,8	42,7	1462,5	46,0	1524,8	46,4	1798,4	50,3
Valstybė	382,8	11,9	366,3	11,5	215,6	6,6	238,2	6,7
Kiti	42,0	1,2	104,5	3,3	50,7	1,6	88,9	2,5
Iš viso:	3264,5	100,0	3177,8	100,0	3281,1	100,0	3576,6	100,0

* Apskaičiuota, remiantis duomenimis: Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России, СПб, 1907, стр. 11—17.

Tuo tarpu dvarininkija sudarė nepilnus 5% visų gyventojų, o valstietija — daugiau kaip 70%²³. Tačiau šie kontrastai dar neatspindi tikrųjų kontrastų bei prieštaravimų. Dvarininkiškoji žemėvalda koncentravosi ne viso bajorijos luomo rankose, o tik tam tikros jos dalies rankose. Daugiausia ji koncentravosi stambių žemvaldžių rankose²⁴. Antai pagal 1905 metų statistinius duomenis iš 243 dvarininkų, turėjusių daugiau kaip 1000 dešimtinių žemės, Vilniaus gubernijoje 8 dvarininkai kiekvienas turėjo net daugiau kaip 10 000 dešimtinių. Šių dvarininkų rankose buvo bendras 128 tūkst. dešimtinių žemės plotas. Kauno gubernijoje dvarininkų, turėjusių daugiau kaip po 10 000 dešimtinių žemės, buvo devyni. Jų rankose buvo 201,5 tūkst. dešimtinių žemės. Stambiausieji dvarininkai, turėjusieji daugiau kaip po 500 dešimtinių žemės, kartu su savo šeimomis galėjo sudaryti apie vieną tūkstantį žmonių, arba 0,1% visų kaimo gyventojų. Tuo tarpu jų žinioje buvo daugiau kaip 30,5% visos žemės.

Kadangi išliko stambi dvarininkiška žemėvalda, valstietija buvo lyg ir apribota — jai buvo leidžiama išpirkti tik nustaftą skirtinės žemės plotą. Tai neišvengiamai skatino skirtinės žemės dalybas, ypač smulkiosios valstietijos tarpe.

Greita feodalinių gamybinių santykių liekanų vaidmenį ne mažiau svarbią reikšmę turėjo ir naujųjų kapitalistinių gamybinių santykių vystymasis. Tačiau net kapitalistiniai gamybiniai santykiai šį procesą spartino senomis formomis: jos išliko daugiausia dėl minėtųjų feodalizmo liekanų. Dėl šių aplinkybių kapitalistinių santykių poveikis valstietijos diferenciacijai, perskirstant žemes, daugiausia pasireiškė netiesiogiai. Šis netiesioginis poveikis, skatinęs nuskurdusius valstiečius dalyti žemes, gali būti lengvai pastebimas, nagrinėjant bet kurią kitą grynai kapitalistinio pobūdžio valstietijos diferenciacijos formą. Šio ryšio pavyzdžiu galima paimti kaimų skirstymą į vienkiemius.

Skirstant kaimus į vienkiemius, pasiturintieji valstiečiai, tai yra besivystantieji į buožinius bei buožiniai ūkiai, už geresnius žemės sklypus primokėdavo tam tikrą pinigų sumą, o nuskurdę valstiečiai būdavo priversti imti blogesnės kokybės žemės sklypus, už ką gaudavo tam tikrą

²³ СВРИ, серия 2, вып. 10, СПб, 1875, стр. 22—25.

²⁴ СЗСД, стр. 30.

piniginę kompensaciją. Kiek daug turėjo reikšmės valstietijos diferenciacijai ši aplinkybė, galima spręsti iš to, kad priemokų suma pasiekdavo, kaip nurodoma ano meto spaudoje, 1200—1500 rublių ir nuolatos augo²⁵. Geresnė žemės natūrinė kokybė ano meto sąlygomis buvo viena iš svarbiausių prielaidų ūkio ekonominiam pajėgumui stiprinti.

Vadinasi, veikiant kapitalistiniams gamybiniais santykiams, pasiturtieji valstiečiai sugebėdavo pagerinti žemės kokybę. Ir, priešingai, nuskurdę valstiečiai buvo verčiami sutikti su savo žemės pakeitimu į blogesnės kokybės žemes. Panašus procesas vyko ir su kitomis ūkininkavimo priemonėmis²⁶.

Kitas pavyzdys, rodantis, koku būdu kapitalistiniai gamybiniai santykiai spartino nuskurdusios valstietijos tolesnį nuskurdimą, gali būti mokesčiai. Pastarieji daugiausia slėgė labiausiai nuskurdintą valstietiją²⁷. Be to, agrarinė buržuazija dažnai įvairiomis formomis papildomai perkraudavo mokesčius smulkiesiems bei bežemiams valstiečiams.

Pagal 1861 metų reformos nuostatus (str. 47) kaimo sueigai buvo suteikta teisė išskirstyti mokesčių sumą atskiriems valstiečiams. Tokios kaimų sueigos, kuriose bežemiai neturėjo balso teisės ir, atvirksčiai, vis didesni svorį įgaudavo buožija, didžiąją dalį mokesčių naštos stengdavosi suversti daugiausia nepasiturinčiųjų valstiečių sluoksniams. Pavyzdžiui, 1870 m. kovo 10 d. Kauno gubernijos Vaičiūnų kaimo taryba pagalvės mokesčio papildymui turintį žemės valstietį apdėjo po 2,60 rb, o bežemį valstietį — po 3 rb. 1870 metais Vilkijos valsčiuje 4772,42 rb buvo išskirstyti 1136 turintiems žemės valstiečiams, o 3523,25 rb — 723 bežemiams valstiečiams. Taigi pirmieji turėjo mokėti po 4,20 rb, o antrieji — po 4,87 rb. Panašiai buvo pasielgta Josvainių ir kituose valsčiuose bei kaimuose²⁸.

Kaip mokesčių našta žlugdė smulkius padalytus ūkelius, ryškiai vaizduoja ir ano meto literatūra: „Esant geram derliui, atsidalinę broliai gyvena taikiai; atsidalinęs brolis tenkinasi savo pajamomis iš žemės, tvarkingai moka jam tenkančią mokesčių dalį. Nęderlingais metais tik ypatingai skursdamas jis gali prasimaitinti ir sumokėti mokesčius nuo savo sklypelio. Stengdamasis kaip nors išsiversti savo lėšomis, pradžioje jis pardavinėja vieną gyvulį po kito, tikėdamasis juos vėl įsigyti, pagerėjus sąlygoms. Tačiau viltys dėl vienu ar kitu priežasčių nepasiteisina. Palaiptui parduodamas inventorius ir kitoks turtas, o sekančiais metais nebelieka lėšų net sėklų įsigijimui. Badas primena teises, ir jis eina pas brolių, atkakliai reikalaujamas pagalbos“²⁹. Tokiu būdu vieno tokio atsiskyrusio ūkelio sužlugimas dažnai sužlugdydavo ir tą ūkelį, nuo kurio jis buvo atsiskyręs.

Sunkią nuskurdintos smulkiosios valstietijos padėtį apibūdino P. Leonas Valstybės Dūmoje. „Šie žmonės,— rašė P. Leonas,— diena dienan, nuo gimimo iki mirties, ištisomis kartomis kenčia baisų skurdą, gyvena tokioomis sąlygomis, kokiomis dvarininkas nelaiko savo nuosavo gyvulio, ir ateityje jie nemato jokios prošvaistės. Išsimušti jiems iš tokios padėties paprastai nėra jokių galimybių, ir tik viena mirtis išlaisvina juos iš nuolatinių trūkumų ir kančių. Valstiečiams, turintiems mažą žemės sklypelį,

²⁵ ТМККГ, стр. 74.

²⁶ Обзор Управления государственными имущественными за последние 25 лет с 19 февраля 1855 по 19 февраля 1880 г. (toliau — ОУГИ), СПб, 1880 стр. 236; ТМККГ, стр. 73; Журнал общего собрания Ковенского общества сельского хозяйства (toliau — ЖКОСХ), 1908, № 22, стр. XXXI.

²⁷ Žr. A. Zilėnas, Lietuvos valstietijos diferenciacija ir klasinis jos apmokestinimo pobūdis XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje. Ekonomika, II, Vilnius, 1962, p. 125—139.

²⁸ Свод отзывов губернских присутствий по крестьянским делам, ч. II, СПб, 1874, стр. 75.

²⁹ «Устой», 1882, № 1, стр. 104 (ч. II).

patarti gerinti žemės kultūrą reiškia tą patį, ką alkanam vietoj duonos pasiūlyti akmenį³⁰.

Jei nuskurdę valstiečiai buvo priversti smulkinti ūkius bei duoti masę bežemių, bernų bei kampininkų, tai pasiturintieji, buožiniai ūkiai surasdavo būdų ne tik išvengti ūkių smulkinimo, bet net juos plėsti. Pavyzdžiui, jie pirkdavo žemes atsiskyrusiems šeimos nariams, taip pat leisdavo juos į mokslus, sudarydavo materialines galimybes emigruoti į išvystytas užsienio šalis bei ten įsikurti.

Tiesa, emigracija buvo viena iš valstietijos nuskurdimo pasireiškimo formų. Tačiau emigracija toli gražu nebuvo vienoda. Antai nuskurdę valstiečiai emigruodavo į atsilikusias Pietų Amerikos valstybes. Vykstant į šias šalis, emigracijos išlaidos būdavo žymiai mažesnės. Tuo tarpu pasiturinčiųjų valstiečių šeimų nariai emigruodavo į išvystytas kapitalistines šalis, daugiausia į JAV, kur emigravimo išlaidos buvo didelės, daugumai nuskurdusių valstiečių visai neprieinamos.

Nuskurdusioji valstietija versdavosi padieniais darbais bei išvykos verslais. Apie tai dalinai galime susidaryti vaizdą, palyginę imigravusių į JAV lietuvių skaičių su išduotų pasų skaičiumi (žr. 7 lentelę).

7 lentelė

Išduotų pasų Kauno gubernijoje palyginimas su lietuvių imigracija į JAV
1901—1908 metais*

Metai	Išduota pasų Kauno gubernijoje	Lietuvių imigracija į JAV	Skirtumas
1901	42 624	8 815	33 809
1902	42 923	11 620	31 303
1903	daugiau kaip		daugiau kaip
	46 000	14 432	31 568
1904	46 949	12 780	34 169
1905	44 879	18 604	26 275
1906	66 705	14 257	52 448
1907	57 063	25 884	31 179
1908	53 338	13 720	39 618

* Sudaryta, remiantis: Lietuvos ūkis, 1927, Nr. 7, p. 205; Обзор Ковенской губернии за 1908 г., стр. 20.

Kaip matyti iš pateiktų 7 lentelės duomenų, emigravusieji į JAV lietuviai tesudarydavo tik dalį žmonių, kurie gaudavo pasus. Tačiau šie duomenys dar toli gražu neparodo tikrojo santykio. Duomenys apie imigraciją į JAV liečia visus lietuvius, tuo tarpu duomenys apie išduotus pasus liečia tik Kauno guberniją.

Kas buvo tie išvykos verslai, apie tai nemažai duomenų yra ano meto literatūroje. 1902 metų Kauno gubernijos „Apžvalgoje“ buvo nurodoma, kad bežemių bei mažžemių valstiečių išvykos verslai, ypač išsivystę per paskutiniuosius 10—15 metų, vedė šiuos valstiečius net į Sibirą³¹, kuris tuo metu darbo bei gyvenimo sąlygų požiūriu dar buvo labai menkai įsivisintas. Pasiienio valstiečiai ieškodavo darbo Prūsijoje³², dalis valstiečių ieškodavo darbo Latvijos uostuose bei kitose gretimose vietovėse. „Pavieni... vyksta uždarbianti į Pabaltijo miestus arba į vidines gubernijas. Išvykos vietas ne visuomet jiems nurodo agentai, bet tiesiog kalbos,

³⁰ С. П. Леонас, По поводу аграрной реформы в Литве, СПб, 1907, стр. 5—6.

³¹ Обзор Ковенской губернии за 1902 год, стр. 28.

³² Статистико-экономические очерки областей, губерний, городов России, стр. 76.

nuogirdos. Nėra nieko stebėtino, kad tokiomis sąlygomis išvykę į kelionę su niekingomis lėšomis kišenėje jie patenka į laukinį, niekuom neribotą išnaudojimą³³. Dažnai iš išvykstančių valstiečių siekdavo pasipelnyti įvairūs vertėivos-tarpininkai. Vietinių komitetų darbuose rašoma, kad tarpininkai, „kurie... verbuoja didžiulę darbininkų masę ir, neduodami jiems nei kokios garantijos, ima iš jų rankpinigius už pažadą, kad ateityje ap rūpinsią darbu. Tokie vertėivos, surinkę pinigus, dažnai dingsta, sudarydami lengvatikiams darbininkams tik papildomų nuostolių“³⁴.

Valstiečių išėjimai uždariauti į tolimesnes vietas bei emigracija pamažu taip išplito, kad buvo pradėta justti net darbo jėgos stoka vietoje. Tokia darbo jėgos stoka ryškiau pasireiškė dvidešimtojo amžiaus pradžioje³⁵.

Taigi nors valstietijos diferenciacija ir neįgavo tiesioginės ekspriacijos formų, bet smulkiosios valstietijos nuskurdimas, sukėlęs skirtinės žemės dalybas, buvo veikiamas naujųjų kapitalistinių gamybinių santykių. Kita vertus, nors valstietijos diferenciacija buvo skatinama ne tik kapitalistinių gamybinių santykių, bet ir feodalinųjų liekanų, ši diferenciacija, nepriklausomai nuo jos priežasčių, skatino tolimesnį kapitalistinių gamybinių santykių bei su jais susijusių socialinių pasekmių vystymąsi. Pavyzdžiui, valstietijos diferenciacijos procesas išskyrė gausų bežemių valstiečių sluoksnį, kuris sudarė samdomosios darbo jėgos rezervą; bežemiai valstiečiai Kauno gubernijoje 1869 metais sudarė 74,9 tūkst. žmonių³⁶, o 1909 metais padidėjo iki 216,6 tūkst. žmonių³⁷. Suvalkų gubernijoje 1867 metais bežemiai sudarė 30 tūkst. žmonių, o 1892 metais — 130 tūkst. žmonių³⁸. Vilniaus gubernijoje bežemiai valstiečiai prieš pirmąjį pasaulinį karą sudarė apie 260 tūkst. žmonių³⁹.

Samdomosios darbo jėgos rezervą sudarė ne tik bežemiai valstiečiai, bet ir mažžemiai. Daugelis smulkiųjų valstiečių, negalėdami pragyventi iš savo ūkelių, neišvengiamai būdavo verčiami pardavinėti savo darbo jėgą. Tokius valstiečius V. Leninas priskiria prie bernų ir padienių darbininkų su žemės šklypais. Lietuvos kaime šie bernai su šklypais, kaip ir kitose Rusijos gubernijose, savo darbo jėgą dažnai parduodavo blogesnėmis sąlygomis, negu darbininkai, nepritvirtinti prie žemės. „Už vežimą žagarų arba šiaudų, už leidimą iššienauti ežią arba griovį arba mirkyti linus pono tvenkiniuose,— buvo rašoma apie tokius darbininkus,— jis pasirošęs atidirbti keletą darbo dienų, suarti gabalą lauko, prikirsti malkų ir panašiai“⁴⁰.

Valstietijos diferenciacija skatino kapitalistinių gamybinių santykių vystymąsi ir tuo, kad šis procesas nesulaikomai griovė skirtinės žemės nuosavybės pusiau feodalinį pobūdį. Jau 1904 metų nuostatų dėl skirtinės žemės projektas numatė oficialiai leisti skirtinės žemės dalybas. Tam turėjo būti gautas šeimos galvos sutikimas. „Valstiečio kiemo padalijimas į keletą savarankiškų ūkių (šeimos dalybos), jei šeimnininkas yra tėvas arba kitas kuris tiesiosios aukštesnės linijos giminė... leidžiamas tik jam sutinkant“ (95 str.). Kai tokio šeimnininko nėra, kiekvienas pilnametis šeimos narys, taip pat nepilnametis, bet vedęs, turi teisę reikalauti, kad jam būtų atiduota šeimos turto dalis⁴¹. Po 1905 metų revoliucijos, 1906 m.

³³ ТМККГ, стр. 41.

³⁴ Ten pat, p. 31.

³⁵ Ten pat, 76—85.

³⁶ A. Jefremenko, Lietuvos valstiečių skaidymasis po reformos, LV XIX, p. 235.

³⁷ Обзор Ковенской губернии за 1909 год, Ковно, 1910, стр. 18.

³⁸ Обзор Сувалкской губернии за 1892 год.

³⁹ A. Rimka, Dėl žemės klausimo Lietuvoje, Voronežas, 1919, p. 11—12.

⁴⁰ P. P. Рассказы о Литве и литовцах, стр. 72.

⁴¹ МВД, Труды редакционной комиссии по пересмотру эконоположении о крестьянах, т. V, Проект положения о надельных землях с объяснениями.

lapkričio 9 d. įsaku, skirtinė žemė buvo paskelbta privačia asmenine valstiečio nuosavybe⁴², o išperkamieji mokesčiai nuo 1907 metų buvo panaikinti⁴³. Visa tai sudarė prielaidas valstietijos diferenciacijos procesui vystytis griežčiau išreikštomis kapitalistinėmis formomis.

Valstiečių diferenciacijos feodalinis-kapitalistinis pobūdis sukėlė savotiškus socialinius prieštaravimus kaime. Iš esmės šie prieštaravimai vystėsi dviem kryptimis. Viena šių prieštaravimų kryptis tebebuvo prieštaravimai tarp dvarininkų ir visos valstietijos, kita — tarp naujai susiformavusios agrarinės buržuazijos ir nuskurdusios valstietijos.

Naujoji agrarinė buržuazija dėjo pastangas, kad nukreiptų valstietijos dėmesį nuo prieštaravimų jos pačios viduje, tai yra nukreiptų jos dėmesį į prieštaravimus tarp dvarininkijos ir visos valstietijos. Šios buržuazijos pastangos buvo įgavusios vadinamosios vieningos srovės teorijos formą. Ši teorija materialiniu požiūriu buvo grindžiama iš dalies tuo, kad dvarinikiškoji žemėvalda buvo sustingusi ne tik pagal žemės plotą, bet ir pagal jos savininkų sudėtį. Nors, kaip minėta, Lietuvos dvaruose kapitalistiniai gamybiniai santykiai formavosi ir vystėsi sparčiau, negu centrinėse Rusijos gubernijose, bet dvarų savininkų sudėtis ir Lietuvoje keitėsi labai lėtai. Šį procesą stabdė tiek kapitalų stoka, tiek ir dvarų žemės pirkimo-pardavimo juridiniai apribojimai⁴⁴.

Dvarų nuosavybė savininkų sudėtimi buvo sustingusi, dvarų ūkio agrotechnika bei organizacija pakito nežymiai, todėl bežemių ir mažžemių valstiečių požiūris į dvarų žemę ir toliau liko toks pat — valstiečiai į ją žiūrėjo kaip į jiems priklausantią, bet neišdalytą žemę. Tokį valstietijos požiūrį stiprino ir kiti veiksniai. Antai dvaruose po 1861 metų reformos, kaip ir prieš ją, ilgą laiką gyveno daug valstiečių (laisvieji žmonės, sentikiai ir kt.), kurie dar nebuvo gavę teisės išpirkti žemės. Šiomis žemėmis jie naudojosi feodalinės rentos sąlygomis ir kovojo dėl nuosavybės teisių į jas⁴⁵. Net po 1863 metų sukilimo, 1863 m. rugpiūčio 17 d. cirkuliaru, gavo teisę išpirkti žemę tik tie laisvieji žmonės, kurie buvo netekę jos nuo 1857 metų, tai yra nuo reformos ruošimo pradžios. Tuo tarpu valstiečiai, netekę žemės nuo 1848 metų, t. y. nuo inventorių įvedimo metų, tegavo teisę išpirkti tik po 3 dešimtines žemės⁴⁶. Likusieji laisvieji žmonės tokios teisės negavo visai. Tik po ilgų ir atkaklių kovų, praėjus daugiau kaip 20 metų nuo reformos paskelbimo, 1882 m. birželio 3 d. įsaku ir šiems valstiečiams buvo suteikta teisė išpirkti savo žemes⁴⁷. Tačiau tuo laikotarpiu bežemių valstiečių skaičius, priskiriamas prie laisvųjų žmonių kategorijos, labai sumažėjo⁴⁸, o likusieji šia teise pasinaudojo tik iš dalies (žr. 8 lentelę).

⁴² Šis įsakas 1910 metais buvo pakeistas įstatymu. Žr. ПСЗ, 3-е, XXVI, I, № 28528, п. 3, I, ПСЗ, 3-е, XXX, I, № 33745, п. 47.

⁴³ Nors išperkamieji mokesčiai kai kurioms valstiečių grupėms ir nebuvo panaikinti (žr. A. Žilėnas, Lietuvos valstietijos diferenciacija ir klasinis jos apmokestinimo pobūdis XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje. *Ekonomika*, II, 1962, p. 134), bet tai nekeitė žemiau nurodytų socialinių pasekmių.

⁴⁴ Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях, Киев, 1885, стр. 108—111.

⁴⁵ ТМККГ, стр. 72.

⁴⁶ Сборник правительственных распоряжений, стр. 66.

⁴⁷ Н. Смирнов, Вольные люди западных губерний, живущие на владельческих землях и узаконения относящиеся до их устройства, Ковно, 1885.

⁴⁸ 1796 metais septyniose Kauno gubernijos apskrityse buvo 83,7 tūkst. laisvųjų žmonių (žr. L. Zytkowicz, Rzady Repnina na Litwe w latach 1796—1797, Wilno, 1938, Tab. A), o 1864—1882 m. tose pačiose apskrityse gyveno 14,2 tūkst. laisvųjų žmonių (žr. L. Mulevičius, Laisvųjų žmonių kova dėl žemės Lietuvoje 1864—1882 metais. *LTSR MA Darbai*, A, 2(13), 1962, p. 61.

Laisvųjų žmonių (II kategorija) padėtis Kauno gubernijoje 1893 m. sausio 1 d.*

	Kiečių	
	skaičius	%
Pasiektas susitarimas išpirkti žemę	3299	58,4
Sutarta nuomoti žemę toliau	4	0,1
Pripažinta teisė išpirkti žemę	81	1,4
Išpirko žemę be vyriausybės pagalbos	120	2,1
Sutiko priimti piniginę kompensaciją	3	0,0
Teisė išpirkti žemę nesuteikta	1670	30,0
Klausimas nebaigtas spręsti	458	8,0
Iš viso:	5635	100,0

* Ковенская губерния за время 1843—1893 г., Ковна, 1893, стр. 98—99.

Kaip matyti iš 8 lentelės, net oficialiai skaičiuojamų laisvųjų žmonių žymiai daliai visai nebuvo pripažinta teisė išpirkti žemę, o daliai — klausimas liko neišspręstas iki pat XX amžiaus pradžios.

Vadinasi, ir Kauno bei Vilniaus gubernijose po baudžios panaikinimo daugeliui valstiečių buvo sudarytos tokios ekonominės sąlygos, kad ir toliau jie galėjo būti išnaudojami feodaliniiais metodais. Šie bežemiai valstiečiai sudarė dvarų kumečių kategoriją, o jų išnaudojimo metodus galima priskirti tiek prie kapitalistinių, tiek ir prie feodalinių. „Pastaruoju metu,— sakoma viename XX amžiaus pradžios Lietuvos kaimo aprašyme,— tokių darbininkų, kurie pilnai išlaikomi šeiminko, visur mažėja. Šeiminkai stengiasi pakeisti juos darbininkais, gaunančiais „ordinariją“, tai yra trobą ir atlyginimą natūra. Bežemis valstietis, einantis į ordinariją, vadinasi kumečiu ir gauna iš dvarininko 20—30 rublių per metus, taip pat įvairių grūdų, druskos, žagarų kurui, šieno karvei, kurią kartu su avimi ir kiaule turi teisę ganyti pono ganykloje. Už tai darbininkas su boba turi atidirbti 35 ir daugiau vyriškų dienų ir tiek pat moteriškų su savo darbo įrankiais“⁴⁹.

Vadinasi, kumečių išnaudojimas buvo artimas feodalui pajungtų valstiečių išnaudojimui. Dvaruose privalėjo dirbti ne tik kumečiai, bet ir jų šeimos nariai. Šeimos narių atsisakymas dirbti galėjo būti net baudžiamas pinigineis bei kitokiomis pabaudomis⁵⁰. Kumečių darbo išnaudojimas žymiai skyrėsi nuo laisvai samdomų darbininkų darbo išnaudojimo dar ir dėl to, kad ekonominėmis priemonėmis jie buvo pritvirtinti prie vietos. Greta tam tikro darbo užmokesčio jie gaudavo tam tikrą žemės sklypelį, ganyklos gyvuliams ir t. t. Be to, jiems suteikiamos tam tikros, nors ir skurdžios, gyvenamosios patalpos.

Kai kurie šių kumečių dirbdavo dvarininkų ūkiuose su savo darbo įrankiais. Su savo darbo įrankiais dirbo ir kai kurie mažžemiai valstiečiai. Tai patvirtina tas faktas, kad oficialioji darbo užmokesčio statistika žemės ūkio darbininkų darbo užmokesčio dydį iki pat pirmojo pasaulinio karo grupavo priklausomai nuo to, ar darbininkas dirba vienas, ar su savo darbo gyvuliais⁵¹. Tokia žemės ūkio darbininkų išnaudojimo forma yra tipinga feodalizmo liekana kapitalizmo sąlygomis. V. Leninas apie tokias ir panašias žemės ūkio darbininkų išnaudojimo formas rašė: „Tai

⁴⁹ P. P. Рассказы о Литве и литовцах, стр. 70.

⁵⁰ Žr. A. Jefremenko, Lietuvos valstiečių skaidymasis po reformos. LV XIX, p. 238.

⁵¹ Обзор Ковенской губернии за 1908 г., стр. 17.

yra, ne kas kita, kaip *tolesnis baudžiovos išsivystymas*. Išnaudojimo pagrindas yra ne darbininko atskyrimas nuo žemės, bet priverstinis nuskurdinto valstiečio pritrivtinimas prie jos, ne savininko kapitalas, bet jo žemė, ne latifundijų savininko inventoriūs, bet senovinis valstiečio arklas, ne žemdirbystės kultūros pažanga, bet sena ilgametė rutina, ne „laisvoji samda“, bet pavergimas palūkininkui“⁵².

Tik laipsniškas kapitalizmo vystymasis dvarų ūkiuose bei valstietijos tarpe keitė šių valstiečių išnaudojimo pobūdį.

Panaši padėtis stiprino valstiečių požiūrį į dvarų žemes kaip į rezervą, kuris turėjo juos aprūpinti žeme. Tokį požiūrį stiprino ir kiti veiksniai: dvarų žemės dažnai būdavo išnuomojamos valstiečiams smulkiais sklypeliais⁵³, buvo išlikę servitutai⁵⁴, dvarų žemės ribojosi su valstiečių žemėmis ir t. t.

Šis valstiečių požiūris pasireiškėdavo įvairiomis formomis. Pavyzdžiui, valstiečiai ignoruodavo privačią dvarų žemės nuosavybę, panaudodami dvarų žemes ganykloms, be dvarininkų leidimų sėdami javus ir t. t. Kaip nusiskųdavo Lietuvos dvarininkai, toks valstiečių elgesys paversdavęs niekais dvarininkų pastangas įrengti kultūrinės pievas bei ganyklas⁵⁵. Pastaruoju metu,— skundėsi Kauno gubernijos dvarininkija,— praėjus jau 40 metų, kai valstiečiai plačiai savivaliauja, dažnai užgrobinėja dvarininkų žemes, savavališkai kerta miškus ir daro kitokius svetimos nuosavybės pažeidimus, jie pasidarė įsitikinę, kad už tokius prasizengimus jiems negresia jokios bausmės“⁵⁶.

Dvarininkija, priešingai, nežiūrind dvarų žemės nuosavybės neapibrėžtumo, įvairiomis progomis ir būdais siekė pabrėžti dvarų žemių nuosavybės privatų, kapitalistinį būdą. Šios pastangos pirmiausia buvo nukreiptos prieš valstietiją.

Vadinasi, viena vertus, stambios feodalinės žemėvaldos išlikimas, dvarų žemių privačios nuosavybės teisių apribojimai, kita vertus, bežemių bei mažažemių valstiečių požiūris į dvarų žemes kaip į svarbiausias jų skurdo priežastis neleido išblėsti prieštaravimams tarp valstietijos ir dvarininkijos. Valstietija, ypač nuskurdusioji, gavusi mažus skirtinės žemės plotelius, be to, dar juos susmulkinusi, nežiūrėjo į dvarų žemes kaip į neliečiamas. Valstiečiai į dvarų žemes žiūrėjo kaip į užgrobtas žemes, kurios turi būti perleistos jiems, valstiečiams, kad būtų išspręstas žemės bado klausimas. Privačios dvarų žemės nuosavybės ignoravimas, būdamas kartu viena iš valstiečių kovos formų prieš feodalinių liekanų spaudimą, dažnai sudarydavo dvarininkams daugiau nepatogumų kaip tiesioginiai bei atviri klasiniai luominiai konfliktai. Todėl neatsitiktinai dvarininkų pasiūlymai būdavo pilni nusiskundimų, kad valstiečiai negerbia privačios nuosavybės.

Kartu sparčiai vystėsi ir augo prieštaravimai pačios valstietijos tarpe. Šiuos prieštaravimus aštrino feodalizmo liekanos, spartinusios valstietijos nuskurdimą.

Persipynę kapitalistiniai ir feodaliniai prieštaravimai aštrino socialinius konfliktus. Šie konfliktai sukėlė 1863 metų sukilimą, paskatino valstietiją aktyviai dalyvauti 1905 metų revoliucijoje. Šių prieštaravimų rezultatas buvo ir 1918—1919 metų socialistinė revoliucija, kuri išreiškė kapitalistinių agrarinių santykių krizę.

⁵² V. I. Leninas, Raštai, t. 15, p. 137.

⁵³ K. Merkys, Valstiečių judėjimas Lietuvoje XIX a. pabaigoje, LV XIX p. 243.

⁵⁴ Valstiečių teisė naudotis dvarų ganyklomis, miškais ir pan.

⁵⁵ ТМККГ, срп. 7—8, 24—25, 36—37, 70-71, 135.

⁵⁶ Ten pat, p. 24.

1918—1919 metų socialistinė revoliucija parodė, kokie aštrūs prieštaravimai valstietijos tarpe, nušlavė visas agrarinės buržuazijos pastangas sudaryti įspūdį, kad socialiniai prieštaravimai turi tik vieną pobūdį, kad tai yra buvę tik prieštaravimai tarp valstietijos ir dvarininkų, kad pačios valstietijos tarpe nebuvę vidinių antagonistinių prieštaravimų. Kita vertus, nors valstietijos diferenciacija stiprino kapitalistinių gamybinių santykių vystymąsi ir todėl susiformavo kaimo agrarinės buržuazijos sluoksnis bei platus nuskurdusios valstietijos sluoksnis, ši diferenciacija pamažu įgavo vis ryškesnį kapitalistinį pobūdį, išsivystė aštri klasinė kova valstietijos viduje. Aštrūs prieštaravimai tarp valstietijos ir dvarininkijos padėjo agrarinei buržuazijai tam tikru mastu nukreipti dalies valstiečių dėmesį nuo prieštaravimų valstietijos tarpe.

Be to, didelė dalis nuskurdusios valstietijos dar nebuvo įsitikinusi smulkiosios žemės ūkio gamybos nepastovumu kapitalizmo sąlygomis. Tuo įsitikinti trukdė minėtos nekapitalistinės valstietijos diferenciacijos formos, nepakankamai išsivysčiusi prekybinė gamyba smulkiųjų valstiečių ūkiuose. Smulkiųjų bei vidutinių valstiečių ryšiai su rinka buvo menki ir turėjo vienpusišką pobūdį. Daugiausia tai buvo ryšiai, turintieji tikslą įsigyti pinigų ir sumokėti mokesčius⁵⁷. Valstiečiai net duoną valgydavo su pelais⁵⁸, kad galėtų įsigyti reikalingų pinigų, nors gubernatoriai šį reiškinį bandydavo paaiškinti vietiniais papročiais⁵⁹. Faktiškai šie valstiečių ryšiai su rinka nebuvo pagrįsti visuomeniniu darbo pasidalijimu.

Dėl visų šių priežasčių nuskurdę valstiečiai vis dar manė, kad jie galėtų susikurti sau materialinę gerovę, jei tik turėtų daugiau žemės. Kaip tik ta aplinkybė, kad Tarybų valdžia Lietuvoje 1918—1919 metais nepakankamai įvertino šias valstietijos nuotaikas ir neišdalino valstiečiams dvarų žemių, buvo viena iš svarbiausių jos padarytų klaidų, kuri vėliau buvo atitinkamai įvertinta Lietuvos Komunistų partijos III suvažiavime.

* * *

Taigi 1861—1914 metų laikotarpiu Lietuvos kaimo socialiniame gyvenime vyko sudėtingi procesai. Bendra šių procesų kryptis — kapitalistinės visuomenės struktūros formavimasis, nugalint ir performuojant feodalinę visuomenės struktūrą. Kadangi kapitalistinės socialinės struktūros susiformavimas vyko, esant dideliame feodalinėms santykių inertiškumui, iki pat pirmojo pasaulinio karo Lietuvos žemės ūkyje kaip reikšminga išnaudotojams figūra buvo išlikęs dvarininkas, daugiau ar mažiau pertvarkęs gamybą kapitalistiniais pagrindais. Kaimo proletariniai sluoksniai kartu buvo stipriai išnaudojami ir naujosios agrarinės buržuazijos. Agrarinė buržuazija, kurios ekonominis ir politinis vaidmuo nuolat augo, savo ruožtu susidurdavo su stambiaja dvarininkiška žemėvalda. Todėl Lietuvos kaime susidarė sudėtinga prieštaravimų sistema. Ji sudarė prielaidas klaidoms, kurias padarė Tarybų valdžia Lietuvoje 1918—1919 metais. Šių prieštaravimų sudėtingumas vėliau sudarė prielaidas demagogijai, kurią naudojo agrarinė buržuazija, kovodama su socialistine revoliucija.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko vardo universitetas
Politinės ekonomijos katedra

Redakcinei kolegijai
įteikta 1964 m. gruodžio mėn.

⁵⁷ Ковенская губерния 1843—1893 г., стр. 330.

⁵⁸ Ten pat, p. 333.

⁵⁹ Ten pat, p. 332.

ПРОЦЕССЫ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ЛИТОВСКОЙ ДЕРЕВНИ
в 1861—1914 гг.

ТАМОШЮНАС Ю.

Резюме

Хотя реформа 1861 года и отменила крепостное право, а следовательно и личную зависимость крестьян от помещиков, однако феодальная зависимость крестьян и феодальные отношения в литовской деревне исчезли не сразу. Вместе с тем отмена крепостного права создала более благоприятные условия для развития капитализма.

В статье изучаются процессы, которые происходили в социальной структуре литовской деревни при наличии этих противоречивых условий.

Феодальные отношения поддерживались крупным помещичьим землевладением, а также наличием неодинакового юридического положения разных феодальных классов и сословий, сохранившихся после реформы. Наиболее значительную роль как представитель феодального эксплуататорского класса в послереформенный период играло потомственное дворянство. В его руках вплоть до первой мировой войны находилось столько земли, сколько было у всего крестьянства, несмотря на то, что дворянство составляло около 5% населения, а крестьянство — около 70%. Контрасты в распределении земли между дворянством и крестьянством фактически были еще больше, так как крупное землевладение находилось в руках не всего дворянского сословия, а только небольшой его части.

В процессе развития капитализма часть дворянского землевладения переходила в руки аграрной буржуазии, образовавшейся из крестьянства. Процесс перераспределения частной земельной собственности показан в таблице № 4. Как видно из данных, приведенных в таблице, этот процесс происходил медленно. Однако некоторые крестьяне уже имели в своих руках немалые земельные площади. Прослойка аграрной буржуазии все время возрастала. С ней постепенно переплеталось среднее и мелкое дворянство.

В статье на основании фактического материала и сопоставления статистических данных рассматривается вопрос о темпах разорения крестьянства (табл. № 1 и № 2). Оказывается, что эти темпы были очень быстрыми. В связи с этим в литовских губерниях в начале XX в. сформировалось огромное количество безземельных и малоземельных крестьян. Наличие огромного количества разорившегося крестьянства и крупного помещичьего землевладения создавало помещикам возможность сохранить и насаждать некоторые полукрепостнические формы эксплуатации.

Таким образом, в период 1861—1914 годов происходили сложные процессы в социальной структуре литовской деревни. Классовая борьба, которая в первые пореформенные годы происходила в основном между дворянством и крестьянством, к началу XX века дополнилась борьбой между сельским пролетариатом и аграрной буржуазией. Наряду с этим между аграрной буржуазией и крупным дворянством также имелись известные противоречия. Переплетение этих противоречий создавало аграрной буржуазии возможность применять разные демагогические приемы в борьбе с сельскохозяйственным пролетариатом. Эти сложные противоречия не всегда правильно оценивали некоторые представители литовской интеллигенции того времени.
